

Eendekooi van het Donkmeer in Uitbergen (Berlare)

5.4. Criterionota

Eendekooien in Vlaanderen

Koen Himpe
29 mei 2017

1. INLEIDING

Eendenkooien zijn vaste vanginstallaties die bestaan uit grote fuiken, opgesteld over sloten. Deze vangpijpen sluiten aan op een speciaal daarvoor rustig gehouden waterplas, omgeven door bos. Het lokken en vangen van aanzienlijke aantallen eenden met eendenkooien ontwikkelde zich in de Lage Landen vanaf de 13de eeuw. De uitzonderlijke jachtwijze was in essentie gericht op een gegarandeerde afzet van waterwild voor consumptie op kastelen, abdijen of in steden. Na verval van de jachtfunctie werden sommige eendenkooien in de loop van de 20ste eeuw ingeschakeld als vogelringstation. In Vlaanderen kregen de eendenkooien als eeuwenoude, geheimzinnig besloten natuurgebieden historische benamingen zoals '*entvogelcoye*', '*aendenkooije*' of '*canardièrre*'.¹ Het buitenambacht dat de kooiman er in stilte uitoefende, steunde op een grondige kennis van zijn kooi, het omgevende landschap, de weersomstandigheden en de gevarieerde gedragspatronen van de dieren.

Er zijn ooit ongeveer 1.500 eendenkooien ingericht in 7 West-Europese landen: België, Denemarken, Frankrijk, Ierland, Duitsland, Groot-Brittannië en Nederland. Alleen in deze laatste drie landen zijn nog kooien in gebruik. In Vlaanderen zijn op heden gegevens bekend over 29 eendenkooien. Die lagen vooral in de vochtige poldergebieden nabij de kust, het noordelijk deel van de vallei van de Schelde en de middenloop van de Durme waar zich de huidige Moervaartdepressie vormde. Overige locaties bevonden zich in eerder geïsoleerde depressies. Op basis van huidig onderzoek dragen Vlaamse eendenkooi van Bornem-Weert de oudste vermelding in Europa.

Op de beschermingskalender van 2016 was het thematisch vooronderzoek naar eendenkooien in Vlaanderen ingeschreven. Voor 14 van de 29 reeds bekende locaties in Vlaanderen, met name voor de vervaagde locaties, werd een beperkt desktop-onderzoek uitgevoerd om de specifieke ligging beter te duiden. Hiervoor werd gebruik gemaakt van het digitaal hoogtemodel Vlaanderen met LiDAR-data en hillshade-technieken. Op de beschermingskalender van 2017 is een effectieve bescherming ingeschreven voor twee bijzondere, nog niet-beschermde eendenkooien, met name de eendenkooi van Bornem-Weert (Bornem) en de eendenkooi van Merkem (Houthulst). Aanvullend onderzoek moet uitwijzen of nog andere locaties voor bescherming in aanmerking komen. Voorliggende criterionota schetst de wetenschappelijke kennis omtrent eendenkooien in Vlaanderen op basis van beschikbaar onderzoek, hoofdzakelijk gepubliceerd door Verstraeten A., Karelse D. en Zwaenepoel A. (2008 en 2011) en recente aanvullingen door het Agentschap Onroerend Erfgoed.

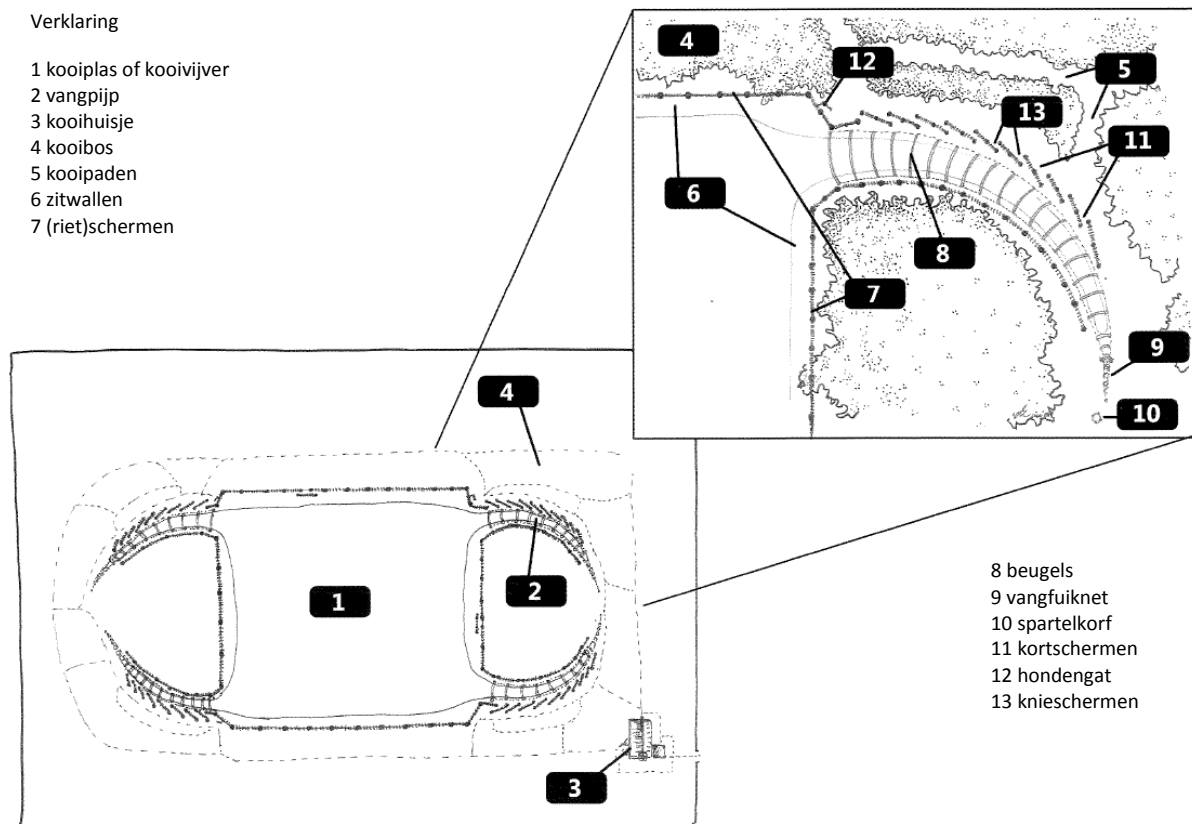
2. ONTSTAAN EN ONTWIKKELING VAN EENDENKOOIEN IN VLAANDEREN (NAAR VERSTRAETEN A., KARELSE D. EN ZWAENEPOEL A., 2008)

Waterwild is steeds een gegeerd jachtobject geweest. Uit archeologische opgravingen is bekend dat reeds in de middensteentijd (ca. 8.800 - 4.000 v. Chr.) gebruik gemaakt werd van fuiken om vis en vogels te vangen. Vanaf de 13de eeuw gebruikte men in Groot-Brittannië soms grote losliggende vangfuiken langs open water, waar ruiende eenden werden ingejaagd door middel van bootjes en luidruchtige wilddrijvers. Maar waarschijnlijk waren er ook in de andere landen en in Vlaanderen kleinschalige vangsten van eenden met netten (cf. '*entvogelslag*') of met andere vangtuigen. Die diverse vangtechnieken lagen ongetwijfeld aan de basis van de ontwikkeling van de eendenkooi, de meest succesvolle methode om grote aantallen eenden te vangen.

Bij het gebruik van de eendenkooien werden de eenden niet met veel kabaal in de vangpijp gejaagd, maar in alle stilte erin gelokt. Vermoedelijk gebeurde dit bij ons voor het eerst vanaf de 13de eeuw bij bestaande waterpartijen zoals veldvijvers, turfputten of afgesneden

¹ In Nederland is ook de term '*Vogheldrift*' gebruikelijk.

rivierarmen, waarbij men vangpijpen aanlegde. Bij een vangpijp moest de eendenvanger of kooiman (in West-Vlaanderen 'kooier' en in Nederland 'kooiker'), ongezien door de vogels, zijn werk kunnen doen. Dus waren rietschermen of een andere afscherming langsheen het water noodzakelijk. Daarbij is ongetwijfeld veel ervaring opgedaan: eenden verblijven bij voorkeur op een rustgevende plas omgeven door een bos, zij vliegen liefst tegen de windrichting op en ze zijn beter in een vangpijp te lokken als ze er al dichtbij rusten. Met al deze punten is rekening gehouden met de 'uitvinding' van het meest verspreide en bekendste type van een eendenkooi: een door de mens gegraven rechthoekige vijver van 0,5 tot 0,75 ha, omgeven door bos en met in elke hoek van de kooivijver een versmallende, kromme, doodlopende sloot. Deze vier sloten werden overspannen met netten in de vorm van grote, vaste fuiken, zodat bij elke windrichting goed te vangen was. Men noemt dit het 'rogge-ei type' naar de gelijkenis met het eikapsel van de gekende zeevis.² Het is onduidelijk waar en wanneer dit type voor het eerst is ontstaan.

Plattegrond van een eendenkooi van het rogge-ei type en detail van een oorspronkelijke vangpijp (tekening D. Karelse)

De nu nog bestaande eendenkooi van Bornem-Weert ontstond bij een in de 13de eeuw afgesneden Schelde-arm. Het is de enige Vlaamse eendenkooi met vangpijpen uitkomend op een ruime waterpartij die doorloopt buiten de kooi zelf. In Nederland kwam dit type, ook wel 'buitenkooi' genoemd, ook voor in De Biesbosch bij Dordrecht en daar kregen de vangpijpen de benaming 'buitenpijpen'. In Nederland zijn ook kreken afgedamd waardoor een aparte kooiplas is ontstaan. Alle andere kooien in Vlaanderen waarover concrete gegevens bekend zijn, zijn van het zogenaamde 'rogge-ei type'.

In een onbetrouwbare bron over een eendenkooi in Ekeren (Kanora, 1934) wordt nog een afwijkend type vangstinstallatie zonder kooiplas aangehaald, waarbij één of meerdere,

² Op historische kaarten wordt dit type vaak onnauwkeurig ingetekend.

eventueel ringvormige grachten werden aangelegd die uitmondten bij een eiland. Ook bij deze installaties zou met lokeenden en fuiken gewerkt zijn. Mogelijk kunnen enkele sterk vervaagde locaties van eendenkooien, waaronder deze in Het Moer in Puurs, bij Wulfsdonk in Moerbeke, bij de Kruiskapel in Eksaarde, bij de Hoeve Aendekooi in Loppem en deze bij het Groot Moerhof in Adinkerke teruggaan op afwijkende types van het rogge-ei type. In Hamme, Moerbeke en vermoedelijk nog op meerdere andere plaatsen in Vlaanderen kunnen er ook nog éénpijpskooien met enkele vangpijpen of 'vogelpeypen' zijn geweest die al of niet op rivieren of rivierarmen aansloten. Het is best mogelijk dat dergelijke kleine vangplaatsen de voorlopers of varianten waren van de grotere eendenkooi met meerdere vangpijpen. In elk geval werd de benaming 'kooije', 'vogelkooi' en dergelijke oorspronkelijk alleen gebruikt voor vangstinstallaties bij relatief kleine, afgesloten vijvers of plassen.

De oudste informatie over de vangpijpen kennen we door enkele vergelijkbare gravures uit de 16de en 17de eeuw. Zowel de in 1582 in Antwerpen uitgegeven gravure naar een tekening van Hans Bol, als deze gepubliceerd in 1621 in Victor Rijckelsma's "Wilde eendjacht ofte Beschrijvinge van de Hollantsche Vogel-koyen", als deze uit 1623, met Dordrecht op de achtergrond, van Willem Hondius naar een tekening van Adriaen Van der Venne als deze van het kasteel van Bornem uit 1644 in Flandriae Illustrata van Antonius Sanderus, tonen vangpijpen aan de rand van open water, die overspannen zijn met half-cirkelvormige beugels.

Gravure van Victor Rijckelsma uit 1621 (links) en van Willem Hondius uit 1623 (rechts)

De oudste afbeelding van de eendenvangst bij een vangpijp komt uit de school of is getekend in de stijl van de Duitse tekenaar en schilder Virgil Solis (1514-1562) die werkte in Nuremberg. Het is een houtsnede die vermoedelijk gemaakt is circa 1530-1540 en model stond voor verschillende kopieën. In een gravure uit 1582 naar Hans Bol, gebaseerd op de oudst bekende houtsnede, wordt een vangpijp getekend langs de rivieroever en een zwemmende hond. Het onderschrift luidt vertaald: "Zo wordt ook met listen de malse eend in de gebogen netten gelokt, terwijl een hond door het struikgewas zwemt"

Gravure uit 1582 naar Hans Bol

Het vangen van eenden was een jachttechniek die tijdens het winterhalfjaar werd uitgevoerd. Men gebruikte daarbij een groep lokeenden of zogenaamde 'staleenden' die, zwemmend op de kooivijver, groepen wilde eenden aantrokken. Bij het vangen lokte de kooiman de tamme eenden met een fluittoon om een voederbeurt aan te kondigen. Om de eenden in de vangpijp te lokken gebruikte men doorgaans ook één of meerdere honden die rondjes liepen langs de pijp.³ Voor de wilde vogels is het alsof er verschillende honden achter elkaar naar het einde van de vangpijp lopen. De nieuwsgierig geworden vogels volgen de hond(en) en werden zo in de vangpijp gelokt. Daar werden ze tenslotte, onbeschadigd en vakkundig, de nek omgedraaid. Bij de vangfuik stond soms nog een spartelhok opgesteld.

De vangpijpen waren vooraan, aan de zijde van de kooiplas, ongeveer 5 m breed en 4 m meter hoog en eindigden achteraan, bij het afneembaar, fuikvormig uiteinde over het land, op een hoogte van ongeveer 60 cm. De beugels van de vangpijpen waren aanvankelijk uit buigzaam wilgenhout gemaakt, later vaak vervangen door ijzer. De vroegere fuiken werden voldoende dicht gemaakt met behulp van handgebreide, geteerde netten of gevlochten twijgen, later vervangen door ijzergaasdraad of kunststofnetten.

Naast de vangpijpen stonden doorgaans schermen of zogenaamde 'schutsels' of 'vlakken', waarachter de kooimannen zich verdekt konden opstellen. Oorspronkelijk waren dit rieten en/of strooien schermen, later vaak vervangen door andere, meer duurzame materialen. Langs de bolle kant van de vangpijp stond doorgaans een reeks kortschermen. Langs de holle kant stond meestal een continu scherm en ook rondom de kooiplas werden soms schermen opgetrokken om de jachtplaats ongezien te kunnen naderen. Er zijn variaties bekend tussen het originele vangpijptype en het zogenaamde rivierkooi-type, met kwartcirkelvormige beugels over de over de vangpijp, die aan één zijde steunden op de schermen.

Het vangklaar houden van een eendenkooi vroeg bijzonder veel onderhouds- of herstelwerk: aanvullen of vervangen van door storm of verval beschadigde schermen, herstellen of vervangen van het vlechtwerk of de netten over de beugels, vernieuwen van de afgetakelde beugels, ontmodderen van de kooiplas, de vangpijpen en de omgevende sloten enz.. Om een goed functionerende eendenkooi te hebben waren er tevens heel wat

³ Gebruikelijk werd hiervoor een zogenaamd kooikerhondje ingezet dat hiervoor speciaal werd afgericht. Niettemin is ook het inzetten van andere hondenrassen bekend. Een typisch kooikerhondje is een wit hondje met roodbruine vlekken, beperkte schofthoogte, half lange licht golvende vacht en witte pluimstaart. Het huidige type, dat teruggaat op een oud-Hollands ras, is pas na de Tweede Wereldoorlog teruggefokt en sinds 1971 weer als apart ras erkend, door toedoen van Barones van Hardenbroeck van Ammerstol. Het verhaal gaat dat een dergelijk hondje omstreeks 1572 het leven reddde van Prins Willem van Oranje, toen hij in zijn legertent door het dier werd gewekt en zodoende kon ontsnappen aan Spaanse overvallers (naar Van Vliet, 2014)

belangrijke randvoorwaarden, hulpmiddelen en uitrusting, zorg en toezicht noodzakelijk. Rust, dekking en stilte (soms broedkorven, bestrijding van verstorende dieren), voedselaanbod (soms bijvoeding), lokeenden, kooihonden, schuilgelegenheid (kooihuisje), oeverversteving.

Uit historische gegevens is bekend dat goed werkende eendenkooien voor kasteelenaars eeuwenlang bijzonder winstgevend waren. De meeste eenden verkocht men in de 18de en 19de eeuw aan wildhandelaars of poeliers en in de 20ste eeuw ook rechtstreeks op de wildveilingen in de steden. De kooibossen fungeerden vaak als broedkolonies voor aalscholvers en blauwe reigers. In de 19de eeuw werden, als nevenfunctie van de eendenkooi, vaak eieren en nestjongen van deze vogels geoogst. Deze exploitatie bleef tot begin 20ste eeuw belangrijk. De verhandeling van gevangen waterwild als exclusief vleesaanbod (eendenbout, eendenborst, mogelijk ook eendenpastei) was voornamelijk bestemd voor welgestelde burgers. Uiteraard werd ook in eigen consumptie voorzien. Maar toch verdwenen de meeste Vlaamse kooien, vermoedelijk door te hoge onderhouds- en werkingskosten, de prijs voor het vlees van een eend, en de afnemende vangsten. Bij dit laatste speelden de toenemende rustverstoring en een drogere omgeving die minder doortrekkende eenden aantrok, zeker een grote rol.

In de feodale periode was jacht een heerlijk recht, het zogenaamde 'recht van haar en pluimen'. Rond adellijke eendenkooien waren dan ook vaak randvoorwaarden ingesteld, zoals afgebakende rustgebieden, hoewel daar in de Vlaamse voorbeelden weinig of geen specifieke aantekeningen over teruggevonden zijn. In de Belgische jachtwet van 1882 werd het gebruik van eendenkooien toegelaten in de openingstijd van de jacht. Het jachtopeningsbesluit bepaalde daarna jaarlijks de begin- en einddatum voor de jacht met de eendenkooi, waarvoor de jachtperiode korter was dan deze voor de jacht met het geweer. Vanaf juli 1972 tot 1991 is het gebruik van eendenkooien jaarlijks in dat openingsbesluit verboden. Alleen de kooien van Meetkerke, Merkem en Bornem waren in 1972 nog in bedrijf. De laatste Vlaamse vangsten voor consumptie dateren dus uit de winterperiode 1971–1972.

Vrij kort na de Tweede Wereldoorlog heeft men zich in enkele kooien wel toegelegd op het vangen van eenden in functie van wetenschappelijk onderzoek. Daarbij werden watervogels gevangen en geringd waardoor, bij terugvangst van geringde exemplaren, inzicht kon verkregen worden in het leven van de soort: leeftijd, trekroutes, treksnelheid, winterverblijf, sterfte, verschillen tussen de verplaatsingen van oude en jonge vogels of tussen geslachten. Het gebruik van eendenkooien als zogenaamde vogelringstations werd zowel vanuit privaat initiatief als vanuit overheidsinstellingen, natuurbehoudsverenigingen en ornithologische verenigingen aangestuurd. Dit leverde soms bijzondere onderlinge samenwerkingen op tussen adellijke eigenaars, het Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, het Agentschap voor Natuur en Bos en verenigingen zoals Belgische Natuur- en Vogelreservaten, De Wielewaal en Tringa. Sommige kooien, waaronder opnieuw deze van Meetkerke, Merkem en Bornem, behielden daarmee hun basisinrichting.

3. EVALUATIE VAN GEKENDE LOCATIES VAN EENDENKOOIEN

Binnen Vlaanderen komen 7 locaties voor waar op dit ogenblik nog altijd duidelijke kenmerken van eendenkooien te zien zijn. Van 7 andere locaties zijn enkel vage bodemsporen te zien, en van 15 locaties blijken alle landschappelijke sporen uitgewist. Ongetwijfeld moeten er in de voorbije eeuwen in Vlaanderen nog eendenkooien geweest zijn, waarvan het bestaan momenteel niet (meer) bekend is. Er is alvast een voorlopige lijst met 8 (vervormde) Vlaamse toponiemen, zoals '*Haandeput*', '*Eindeput*', '*Endeplas*' die al of niet kunnen verwijzen naar een vroegere eendenkooi. Hierbij kan mogelijk verwarring zijn met aanzitputten, waar eenden door loerjacht met vuurwapens werden afgeschoten.

Uit de evaluatie van gekende locaties volgt een voorlopig overzicht (zie eveneens kaart met situering van gekende eendenkooien in Vlaanderen in bijlage):

- 7 gelokaliseerde eendenkooien met bewaarde kenmerken (al dan niet gereconstrueerd)
- 7 gelokaliseerde eendenkooien met vervaagde kenmerken
- 15 (nog) niet-precies gelokaliseerde eendenkooien (op basis van geschreven of cartografische bronnen)

In Vlaanderen zijn bijgevolg 29 locaties van eendenkooien met zekerheid bekend. In de provincie Antwerpen liggen of lagen deze kooien in Bornem-Weert, Brecht, Retie, Hingene (3), Puurs, Ekeren (3) en Zandvliet. In Oost-Vlaanderen liggen of lagen ze in Aalter, Bazel, Uitbergen, Berlare, Evergem, Eksaarde, Sinaai, Moerbeke (3) en Wachtebeke. In West-Vlaanderen is of was dit in Adinkerke, Merkem, Woumen, Meetkerke, Loppem en Assebroek. In Limburg ligt of lag ze in Rekem. Van de enige Waalse kooi, gelegen in Hautrage nabij Saint-Ghislain (Henegouwen), is niets meer gekend dan een vermelding op een kaart.

Van de 29 locaties zijn 4 locaties van eendenkooien effectief beschermd of onderdeel van een ruimere bescherming. Slechts 1 daarvan betreft een eendenkooi met bewaarde kenmerken:

- Eendenkooi van het Donkmeer in Uitbergen, onderdeel van het beschermd cultuurhistorisch landschap 'Plassen van Overmere-Donk: fase 1' beschermd bij Koninklijk Besluit van 6 juli 1956 <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/8347>
- Niet of niet-precies gelokaliseerde eendenkooi bij het Groot Moerhof in Adinkerke, onderdeel van het beschermd cultuurhistorisch landschap 'De Moeren' beschermd bij Koninklijk Besluit van 6 oktober 1980 <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/11702>
- Niet of niet-precies gelokaliseerde eendenkooi in het Hingenebroek in Hingene, onderdeel van het beschermd cultuurhistorisch landschap 'Domein d'Ursel, kasteelpark en omgeving van paviljoen 'De Notelaer', beschermd bij Ministerieel Besluit van 15 mei 2000 <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/5849>
- Niet of niet-precies gelokaliseerde eendenkooi in Het Moer in Hingene, onderdeel van het beschermd cultuurhistorisch landschap 'Het Moer Fase 1 en 2', beschermd bij Ministerieel Besluit van 3 mei 1985 <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/5518> en 30 maart 1987 <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/5539>

2 eendenkooien, met name deze van Bornem en Meetkerke, zijn gesitueerd in gebieden waarvan het beschermd statuut als cultuurhistorische landschap werd verbroken:

- Eendenkooi van Bornem, onderdeel van het tussen 7 april 1995 en 31 mei 2007 beschermde cultuurhistorisch landschap 'Landschap van de Oude Schelde: deel Eendenkooi en 't Graafschap' in Bornem en Weert, vernietigd door de Raad van State ingevolge arrest van 31 mei 2007 <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/5515>
- Eendenkooi van Meetkerke, onderdeel van het tussen 19 augustus 1998 en 30 september 1998 beschermde cultuurhistorisch landschap 'De Lage Moere' in Brugge en Zuienkerke, vernietigd door de Raad van State ingevolge arrest van 30 september 1998 <https://inventaris.onroerendergoed.be/aanduidingsobjecten/11421>

Eendenkooien met bewaarde kenmerken (landschapsrelicten binnen de Landschapsatlas)

1. Eendenkooi op de Oude Schelde (Bornem-Weert)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/302083>
Deels bewaarde, minstens 13de-eeuwse eendenkooi met eiland in de Oude Schelde, verbonden aan het kasteel van Bornem.
2. Eendenkooi nabij het Donkmeer (Uitbergen)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/304806>
Bewaarde en grotendeels gereconstrueerde minstens 17de-eeuwse eendenkooi, toenmalig eigendom van het kasteel van Uitbergen.
3. Eendenkooi nabij de Fondatie (Sinaai)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/304807>
Deels bewaarde minstens 18de-eeuwse eendenkooi in de Moervaartdepressie, toenmalig eigendom van de Abdij van Boudelo (Klein-Sinaai).
4. Eendenkooi nabij de Kruiskapel (Eksaarde)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/304808>
Deels bewaarde minstens 16de-eeuwse eendenkooi.
5. Eendenkooi in de Meetkerkse Moeren (Meetkerke)
Bewaarde en deels gereconstrueerde, minstens 14de-eeuwse eendenkooi.
6. Eendenkooi nabij de Blankaartvijver (Woumen)
Deels bewaarde 19de-eeuwse eendenkooi in de IJzervallei, aansluitend bij de Blankaartvijver, verbonden aan het kasteel De Blankaart Woumen.
7. Eendenkooi nabij het Fort De Knocke (Merkem)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/79610>
Deels bewaarde minstens 16de-eeuwse eendenkooi in de IJzervallei, verbonden aan het kasteel van Merkem.

Eendenkooien met vervaagde kenmerken (sites op te nemen binnen de Centraal Archeologische inventaris)

1. Eendenkooi bij Hof van Coolhem (Puurs)
Verdwenen minstens 17de-eeuwse eendenkooi met eiland in Het Moer, toenmalig eigendom van de Abdij van Hemiksem. In het terrein zijn nog onduidelijke micro-reliëfsporen onder bos te zien.
2. Eendenkooi bij Berlare-Broek (Berlare)
Verdwenen minstens 17de-eeuwse eendenkooi, toenmalig privaat eigendom maar met bepaalde heerlijke rechten. In het terrein zijn nog onduidelijke micro-reliëfsporen onder grasland te zien.
3. Eendenkooi nabij Caudenborn (Moerbeke)
Verdwenen minstens 18de-eeuwse eendenkooi in de Moervaartdepressie, toenmalig eigendom van de Abdij van Boudelo (Klein-Sinaai). Een depressie onder akkerland is nog enigszins waarneembaar, alsook baksteenresten van het voormalige kooihuisje.

4. Eendenkooi nabij Terwest (Moerbeke)
Verdwenen minstens 17de-eeuwse eendenkooi in de Moervaartdepressie, toenmalig eigendom van het Bisdom Gent, bekend als 'Groote Coye' en verbonden aan het bisschoppelijk kasteel van Wulfsdonk. In het terrein zijn nog onduidelijke micro-reliëfsporen onder bos te zien. Het oorspronkelijke kooihuis (ten noorden) werd verbouwd tot jachthuis.
5. Eendenkooi nabij Wulfsdonk (Moerbeke)
Verdwenen minstens 16de-eeuwse eendenkooi in de Moervaartdepressie, toenmalig eigendom van de Sint-Baafsabdij (Gent) en van het latere Bisdom Gent, bekend als 'Oude Coye' en verbonden aan het bisschoppelijk kasteel van Wulfsdonk. In het terrein zijn nog onduidelijke micro-reliëfsporen onder bos te zien.
6. Eendenkooi nabij Kalve (Wachtebeke)
Verdwenen minstens 18de-eeuwse eendenkooi in de Moervaartdepressie, toenmalig eigendom van de Sint-Baafsabdij (Gent) en van het latere Bisdom Gent. Een depressie onder bos is nog enigszins waarneembaar.
7. Eendenkooi nabij Axpoele (Aalter)
Verdwenen 18de-eeuwse eendenkooi in de Poeke-Blauwhuisdepressie, verbonden aan het kasteel van Poeke. Het oorspronkelijke kooihuis ten zuiden (grondgebied Ruiselede) werd verbouwd tot jachthuis en was vermoedelijk via een dreefje verbonden met de eendenkooi.

Niet-precies gelokaliseerde eendenkooien (voorlopig niet opgenomen in de Erfgoedinventaris)

1. Eendenkooi in de Kabeljauwpolder (Zandvliet)
Verdwenen minstens 18de-eeuwse eendenkooi in de voormalige Kabeljauwpolder (nabij 'Ossendrecht' en/of 'Zandbergen'), toenmalig eigendom van de Sint-Michielsabdij van Antwerpen.
2. Eendenkooi in de Leerwijkpolder (Ekeren)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 17de-eeuwse eendenkooi in de voormalige Leerwijkpolder.
3. Eendenkooi in de Ettenhovepolder (Ekeren)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 17de-eeuwse eendenkooi in de voormalige Ettenhovepolder (nabij 'Lange Bunders').
4. Eendenkooi in de Muisbroekpolder (Ekeren)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 17de-eeuwse eendenkooi in de voormalige Muisbroekpolder (nabij 'Rosdijk' en/of 'Hoijssegge').
5. Eendenkooi nabij het Marmerven (Brecht)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, niet-gedateerde eendenkooi, mogelijk verbonden aan de Abdij Onze Lieve Vrouw van Nazareth. ('Putcuijpskooi' op de zogenaamde 'Groote Heijde' bij het 'Hooge Schouwmeer', thans bekend als Marmerven).
6. Eendenkooi nabij het Prinsenhof (Retie)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 18de-eeuwse eendenkooi.

7. Eendenkooi in de Bazelpolder (Bazel)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 17de-eeuwse eendenkooi in de Bazelpolder (vermoedelijk nabij de Rupelmondse kreek), verbonden aan het Kasteel van Wissekerke.
8. Eendenkooi in het Oudbroek (Hingene)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 16de- tot 17de-eeuwse eendenkooi in het Oudbroek, toenmalig eigendom van het Kasteel van Hingene.
9. Eendenkooi in het Hingenebroek (Hingene)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 16de- tot 17de-eeuwse eendenkooi in het Hingenebroek, toenmalig eigendom van het Kasteel van Hingene.
10. Eendenkooi in Het Moer (Hingene)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 16de-eeuwse eendenkooi in Het Moer, toenmalig eigendom van het Kasteel van Hingene.
11. Eendenkooi nabij Doornzele (Evergem)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde, minstens 18de-eeuwse eendenkooi in de Kalevallei.
12. Eendekooi nabij Hoeve Aendekooi (Loppem)
Verdwenen 13de-eeuwse eendenkooi, mogelijk verbonden aan het kasteel van Tillegem (Sint-Michiels Brugge).
13. Eendenkooi nabij Groot Moerhof (Adinkerke)
Verdwenen, niet precies gelokaliseerde minstens 18de-eeuwse eendenkooi in de Grote Moeren, toenmalig eigendom van de Abdij ten Duinen en ook bekend als '*Canardière du Roy*', gelegen ten zuiden van het Groot Moerhof.
14. Eendenkooi in de Assebroekse Meersen (Assebroek)
Verdwenen, niet-precies gelokaliseerde, minstens 18de-eeuwse eendenkooi in de Assebroekse Meersen.
15. Eendenkooi nabij de Neerharenheide (Rekem)
Verdwenen, niet-precies gelokaliseerde, minstens 19de-eeuwse eendenkooi nabij de Neerharenheide, mogelijk verbonden aan het Kasteel van Daalbroek.

4. ERFGOEDWAARDEN EN CRITERIA VOOR BESCHERMING VAN EENDENKOOIEN

4.1 Erfgoedwaarden

Historische waarde

Eendenkooien hebben een historische waarde als getuigen van een bijzondere jachttechniek op waterwild (zogenaamd vangbedrijf) zoals die vanaf de middeleeuwen werd toegepast. Er zijn sterke aanwijzingen dat het ontstaan van eendenkooien in Vlaanderen moet gesitueerd worden, vermits de oudst bekende vermeldingen van deze vangplaatsen dateren uit de 13de-14de eeuw en zijn aangetroffen in Bornem en Loppem. Deze vermeldingen zijn ongeveer anderhalve eeuw ouder dan oudste andere in Europa. In Nederland, waar heel wat gericht historisch onderzoek naar eendenkooien is gevoerd, komt de vroegste vermelding pas uit het midden van de 15de eeuw. Vlaamse voorbeelden van eendenkooien stonden naar verluidt model voor een ruimere verspreiding in de ons omringende landen en dan voornamelijk Nederland, waar ooit meer dan 1.000 eendenkooien actief zijn geweest.

De meeste eendenkooien blijken verbonden te zijn geweest aan kastelen of abdijen en waren slechts zelden het initiatief van particulieren buiten de adelstand of de clerus. Aan de vangstinstallaties waren feodale jachtrechten en/of bijzondere vergunningen verbonden. In Nederland is bijvoorbeeld sprake van afpalingsrechten, waarbij rustversturende activiteiten werden verboden. De regels hielden ook verplichtingen in voor kooimannen. Zij moesten de schade van hun lokeenden aan de landbouw beperken door het ophokken van deze dieren.

De initiële functie voorzag in afzet van wild (eendenbout, eendenborst, mogelijk ook pastei) voor eigen consumptie. De stijgende vraag naar vlees stimuleerde ook de commerciële vangst van wilde dieren voor afzet in de steden en was in de 16de eeuw een factor bij de aanleg van bijkomende eendenkooien. Een nevenaspect bij de jachtfunctie van eendenkooien was de eieren -en jongerenroof van onder meer aalscholvers en reigers die vaak broedkolonies vormden in kooibossen.

De laatste periode van de 16de eeuw en de eerste helft van de 17de eeuw worden algemeen als bloeiperiode van de vangst in eendenkooien beschouwd. In de 18de en 19de eeuw zou het belang van deze vangst door ontwatering en intensivering van de landbouw zijn afgenomen. In 1972 werd het vangen van vogels in eendenkooien uit oogpunt van natuurbescherming bij wet verboden.

Technische waarde

Eendenkooien hebben een uitgesproken technische waarde omwille van hun specifieke inplanting, inrichting en uitrusting. De vorm van de kooiplas en het aantal vangpijpen bepalen het eendenkooitype, waarbij het zogenaamde 'rogge-ei type' het meest frequent voorkwam. Een uitzonderlijk type is het zogenaamde 'buitenpijptype', waarbij de vangpijpen rechtstreeks op een rivier of een rivierarm aansluiten. Het vangpijptype met een gekromd vangfuiknet, ten onrechte vaak als een oud-Hollands type voorgesteld, vormt een Vlaams prototype en stond garant voor een ruimere verspreiding in de ons omringende landen. Alle toebehoren waarmee een eendenkooi werd ingericht, waaronder vangpijpen, schermen en beugels vormen het geheel tot een bijzondere vangstinstallatie. Ook secundaire uitrusting zoals kooihuisjes, zitwallen, kooipaadjes, kooibrugjes en spartelkorven behoren, voor zover bewaard, mee tot de technische waarde van eendenkooien.

Voor de inplanting, doorgaans in waterrijke gebieden (valleien, grotere depressies), was het noodzakelijk om te beschikken over aantrekkelijke pleistergebieden voor watervogels in de onmiddellijke omgeving. In deze pleistergebieden moest voldoende voedsel aanwezig zijn waar de vogels 's avonds en 's nachts konden fourageren. Op de kooiplas, waar de vogels zich buiten het broedseizoen en overdag ophielden, diende er voldoende rust, luwte en dekking te heersen. Hiervoor moest de plas voldoende groot zijn en werd er ook een kooibos aangelegd, doorgaans beheerd als een hakhoutbos met overstaanders. Vaak werd het kooibos omgeven door een brede gracht om ongewenste rustverstoorders te weren. Tenslotte vergde een eendenkooi ook een permanent onderhoud, waarbij door gebruik, storm, inundatie en/of verval beschadigde onderdelen (schermen, beugels) moesten hersteld of vervangen worden. Kooiplassen en vangpijpen die dichtslibden moesten ook regelmatig geruimd/ontmodderd of nieuw gegraven worden.

Bij bewaarde eendenkooien of relicten ervan kunnen naast delen van de oorspronkelijke uitrusting ook sporen bewaard zijn van het houtig materiaal waarmee de uitrusting in stand werd gehouden, zoals wilgenhakhout voor het nodige vlechtwerk.

Volkskundige waarde

Bij de aanleg van een eendenkooi speelde grondbezit en vermogen een belangrijke rol. Wat naast de economische aspecten in die periode zeker ook speelde, is dat het bezit van een eendenkooi de eigen status kon benadrukken. Bij de aanleg van de meeste kooien hebben vooraanstaande lieden, vaak landadel maar ook abdijen, dan ook een grote rol gespeeld. Eend was daarnaast een geliefd gerecht op tafel en het bezit van een eendenkooi zorgde ervoor dat men van smaakvol vlees was verzekerd.

Het uitzonderlijke landelijke beroep van kooiman of kooier dat in stilte en eenzaamheid en vaak 's nachts op en rond de eendenkooi werd uitgeoefend, werd doorgaans in opeenvolgende families overgedragen. Het solitaire beroep of bijberoep wordt steevast als geheimzinnig omschreven waardoor het een memorabele volkskundige achtergrond kent. Dikwijls werd naast de kennis, ook de uitrusting (netten, lokfluitjes, schuiten,...) en de huisvesting (kooihuisje, eventueel ook woonst) overgeërfd. De kenschetsende relaties tussen kooimannen en hiërarchische eigenaren maar ook tussen kooimannen en poeliers zijn bekend uit literaire bijdragen.

Onder de uitbaters van eendenkooien was een heel eigen woordenschat gebruikelijk alsook een rekeneenheid om de vangst te tellen, rekening houdend met de grootte van de gevangen eendensoorten (bv. talingen versus grotere eenden). Aan het gebruik van eendenkooien wordt ook enige culturele identiteit ontleend wat blijkt uit uitdrukkingen zoals 'de pijp uitgaan', 'achter de schermen werken' en 'een vreemde eend in de bijt'. Daarnaast blijft in de lokale volksmond soms een uitspraak overgeleverd over het bestaan van een eendenkooi.

Ruimtelijk-structureerende waarde

Door de aanleg van een kooibos met opgaande bomen rond de kooiplas wordt de ligging van eendenkooien vaak gemarkeerd in het omgevende vlakke en (oorspronkelijk) open landschap. Voor zover in deze landschappelijke context geen overige hoge begroeiing tot ontwikkeling is gekomen, bezitten sommige eendenkooien hiermee een ruimtelijk-structureerende waarde. Hun aanwezigheid in het landschap kan worden afgeleid uit de opgaande bosbegroeiing.

Wetenschappelijke waarde

Sommige eendenkooien zijn uitgegroeid tot bijzondere biotopen voor broedende en pleisterende watervogels, vaak na verlies van de oorspronkelijke jachtfunctie. De bosbegroeiing biedt een afwisselend biotoop in waterrijke gebieden, waarvan de omgeving vaak bestond uit gehooide graslanden en rietlanden. Sommige eendenkooien groeiden tijdelijk uit tot broedkolonie van watervogels zoals blauwe reiger en aalscholver.

Een aanvullende wetenschappelijke waarde van enkele eendenkooien is hun gebruik als vogelringstation, in essentie vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw. Dit is onder meer het geval voor de eendenkooien van Merkem, Woumen-De Blankaart, Meetkerke en Bornem. In deze eendenkooien werden aanzienlijke aantallen watervogels gelokt, geringd, vrijgelaten en eventueel terug gevangen, met het oog op ornithologisch onderzoek naar aspecten van onder meer verspreiding, levensduur en migratie van soorten. Dit onderzoek gebeurde zowel vanuit privaat initiatief als vanuit overheidsinstellingen, natuurbeschermingsverenigingen of uit onderlinge samenwerkingsverbanden. Het inschakelen van deze functie, als geschikte herbestemming, betekende vaak een ultieme redding van de kooi-infrastructuur.

4.2 Selectiecriteria

Zeldzaamheid

Met slechts 29 gekende locaties is het duidelijk dat eendenkooien zeldzame landschapselementen zijn in Vlaanderen. Hun voorkomen was beperkt tot de van nature laaggelegen gronden, waardoor eendenkooien ontbreken in de provincies Brabant en Limburg. Hun inplantingslocatie moest aan een reeks gunstige criteria voldoen zoals de nabijheid van liefst uitgestrekte en aantrekkelijke pleistergebieden voor watervogels. De kustpolders met hun eventuele aansluitende veengebieden, de grotere complexen van rivierlopen en hun afgesneden meanders en de depressies van vroegere binnenmeren of fossiele valleisystemen waren bij uitstek geschikt. De Moervaartdepressie tussen Mendonk

en Stekene blijkt de hoogste dichtheid te bezitten aan eendenkooien, met in totaal 6 gekende locaties.

Herkenbaarheid

Uit het thematisch onderzoek blijkt dat de eendenkooien van het zogenaamde rogge-ei-type het meest verspreid zijn geweest. Toch blijken goed of relatief goed bewaarde landschappelijke relictten van eendenkooien die nog zichtbaar zijn op het terrein, uitzonderlijk. Concreet gaat het om 7 van de 29 gekende locaties. Van het rogge-ei-type zijn de best bewaarde types deze van Uitbergen (gereconstrueerd), Meetkerke (deels gereconstrueerd) en Merkem. Het best bewaarde voorbeeld van een eendenkooi is deze van Bornem, bekend als een afwijkend type van een zogenaamde buitenkooi, aansluitend op een oude rivierloop. Aanwezigheid van (relictten van) vangpijpen kan als het belangrijkste criterium worden aanzien ten aanzien van de herkenbaarheid van deze landschapselementen.

Representativiteit

Gezien de jachtfunctie door middel van eendenkooien sinds 1972 bij wet verboden is, komen geen eendenkooien meer voor met een representatieve vangstmethode, gericht op consumptie of verkoop van gevangen waterwild als exclusief vleesaanbod. Toch zijn enkele eendenkooien in gebruik gebleven als vogelringstation, waaronder de eendenkooien van Bornem, Meetkerke, Woumen en Merkem. Dit gebruik, bekend vanaf ongeveer 1937, is daarmee één van de weinige geschikte herbestemmingen van dit type erfgoed, bovendien met een wetenschappelijke meerwaarde. De oorspronkelijke uitrustingen van de vangpijp moest hiervoor behouden blijven. Evenwel is het belang van deze herbestemmingsfunctie sinds enkele jaren opnieuw afgenomen.

Ensemblewaarde

Van de 14 geïnventariseerde locaties met bewaarde en/of vervaagde kenmerken zijn nog 8 eendenkooien nadrukkelijk gelinkt aan bewaarde structuren van grootgrondbezit zoals kasteel- of abdijdomeneinen. Deze relatie verhoogt in sterke mate de ensemblewaarde van deze landschapselementen. Slechts bij 2 locaties, met name de eendenkooien van Bornem en Merkem, is het eigendomsstatuut nog steeds rechtstreeks gelinkt aan het historische grondbezit. Dit criterium kan als bepalend worden aanzien voor de inschatting van de ensemblewaarde.

Ook het al of niet bewaard zijn van een kooihuis versterkt de ensemblewaarde van eendenkooien met bewaarde en/of vervaagde kenmerken. De sterkste voorbeelden hiervan zijn de eendenkooilocaties in Uitbergen, Aalter en Merkem.

Contextwaarde

Ongeacht de exact gekende locaties, kan de context van bewaarde, vervaagde of verdwenen eendenkooien nog steeds hoog zijn. Dit geldt zeker wanneer het omliggende bodemgebruik nog in hoge mate representatief is als stabiel biotoop voor watervogels. 6 bewaarde eendenkooien, met name deze van Bornem, Sinaai, Uitbergen, Meetkerke, Woumen en Merkem bezitten wat dat betreft een hoge contextwaarde. De bewaarde eendenkooi van Eksaarde verloor een deel van de oorspronkelijke contextwaarde door de inrichting als weekendverblijf, terwijl de eendenkooi van Sinaai net door herwaardering een verbeterde contextwaarde verkreeg. Een relatief hoge contextwaarde gaat in principe ook op voor de vervaagde eendenkooien van Puurs, Moerbeke, Wachtebeke en Aalter en zelfs de 3 niet precies gelokaliseerde eendenkooien van Hingene hebben nog steeds een relatief hoge contextwaarde.

5. BESLUIT EN VERANTWOORDING VAN DE AFBAKENING VAN DE BESCHERMINGSPERIMETER

Na analyse vanuit de beschreven waardenstelling en toepassing van de selectiecriteria worden naast de reeds beschermde eendenkooi van Uitbergen (Berlare) nog 3 eendenkooien voorgesteld voor bescherming. Het betreffen volgende locaties:

1. Eendenkooi van Bornem-Weert (Bornem)

Oudste Europese eendenkooi met een vrij gave structuur en een uitzonderlijk type van buitenpijpen uitgevend op een vroegere rivierarm en enige locatie met gedeeltelijk bewaarde originele vangstinstallatie. Bovendien een locatie met een sterke ensemblewaarde, vermits de eendenkooi nog steeds gelinkt is aan het kasteel van Bornem en omdat ze gesitueerd is in een gave context met een kooibos en een rivierarm. Los daarvan is deze eendenkooi bijzonder goed gedocumenteerd op iconografisch en op volkskundig vlak, onder meer door gravures, schilderijen, tekeningen en historische foto's en door verhalen van vroegere kooimannen en vogelringers.

2. Eendenkooi van Meetkerke (Zuienkerke)

Oude eendenkooi met een zeer gave structuur volgens het rogge-ei-type en met goed herkenbare vangpijpen, waarvan één recent werd gereconstrueerd. Bovendien een locatie met een sterke contextwaarde door de ligging in de uitgeveende depressie van de Meetkerkse Moeren met een vrij gaaf bewaard hooilandgebruik. De ruimtelijke-structurende waarde van het kooibos in de depressie van de Meetkerkse Moeren is eveneens hoog. Bovendien is deze eendenkooi goed gedocumenteerd op volkskundig en op wetenschappelijk vlak, onder meer door verhalen van vroegere kooimannen en het jarenlang gebruik als vogelringstation.

3. Eendenkooi van Merkem (Houthulst)

Oude eendenkooi met een gave structuur volgens het rogge-ei-type met min of meer herkenbare vangpijpen en met gedeeltelijk bewaard kooihuisje. Bovendien een locatie met een sterke ensemblewaarde, vermits de eendenkooi nog steeds gelinkt is aan het kasteel van Merkem. Ook de contextwaarde is hoog door de ligging in de IJzerbroeken met een gaaf bewaard hooilandgebruik. De ruimtelijke-structurende waarde van het kooibos in de open vlakte van de IJzer is eveneens hoog. Bovendien is deze eendenkooi bijzonder goed gedocumenteerd op volkskundig vlak, onder meer door verhalen van vroegere kooimannen. Attributen waarmee de jacht werd georganiseerd, zijn bewaard.

Voor de bescherming van deze beperkte selectie wordt het beschermingstype 'monument' voorgesteld, gezien de eendenkooi een onroerend goed waarin duidelijk het werk van de mens of van de natuur of van beide samen kan worden afgeleid.

De perimeters van de voorgestelde beschermingen worden zo afgebakend dat die naast de kooivijver ook het kooibos omvat. De afbakening gebeurt mede op basis van het digitale terreinmodel van Informatie Vlaanderen/Agiv, rekening houdend met het microreliëf op het terrein.

6. BRONNEN

Publicaties

- DE SCHEPPER G., 2002: Eendenkooien te Moerbeke, Heemkundige Kring Moerbeke-Waas, 10-3, 19-24
- GEERTS G., 1985: Een eendenkooi te Zandvliet, Polderheem, 20-3
- KANORA H., 1934: Eendvogels in Ekeren, bijvoegsel aan De Polderwacht (verwijzend naar een voordracht van pastoor Goetschalkx in 1922)
- MARIS A., 1983: De kooi in Bazelpolder, Tijdschrift van de Heemkundige Kring Wissekerke, Bazel en Omstreken, 8-1
- SMETS K., 2006: Eendenkooi in bosreservaat Coolhembos niet rendabel genoeg, Bosreservatennieuws 6
- VAN VLIET J., 2014: Het ontstaan, verval en herstel van de eendenkooi in de binnenpolder van Terheijden, heemkundekring 'De Vlassel't', 105
- VERSTRAETEN W., 2003: De eendenkooi van het Domein van Bornem, Vogels in Klein-Brabant, voorkomen en verspreiding, 86-88
- VERTRAETEN A., KARELSE D. en ZWAENEPOEL A., 2008: Eendenkooien in Vlaanderen: verborgen, meestal verdwenen en bijna vergeten, in M&L 27-5, 33-69
- VERSTRAETEN A., KARELSE D. en ZWAENEPOEL A., 2011: Eendenkooien in Vlaanderen en Nederland en 7 andere Europese landen, Durme vzw en Eendenkooi Stichting, Libertas, Bunnink, 235
- Wauters V.E., 1989: Jacht en stroperij te Ekeren in de 17de en 18de eeuw, Heemkring Ekeren, 7, 122-124
- ZWAENEPOEL A., 2003: Oorspronkelijke inheemse bomen en struiken in de houtvesterijen Antwerpen en Turnhout, deelrapport overzicht van het genus Salix in de provincie Antwerpen: autochtone taxa en cultuurvariëteiten, studie in opdracht van de Vlaamse overheid, Westvlaamse Intercommunale, 424
- Zwaenepoel A. (red.), 2009: TWOL-onderzoek naar historische wijzigingen in milieu-omstandigheden en beheer van de overstromingsgraslanden in IJzer- en Handzamevallei ten behoeve van het natuurbeheer en de natuurontwikkeling, deel 2, hoofdstuk 3.6.1.1., Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, Agentschap voor Natuur en Bos en West-Vlaamse Intercommunale, 797-854

Websites

- <http://www.kooikersvereniging.nl>
- <http://www.eendenkooi.net>
- <http://www.kooikerhondje.nl>
- <https://issuu.com/janvvliet/docs/eendenkooi>

7. BIJLAGE

Kaart met gekende locaties van eendenkooien in Vlaanderen (Onroerend Erfgoed, 2017)